

Op vrijdag 12 mei 2017 hield godsdienstpedagoog dr. Henk Kuindersma een inleiding over

Philip Abraham Kohnstamm (1875 – 1951), oprichter van het IKOS

Kohnstamms levensverhaal en zijn gedachten over godsdienstig vormingsonderwijs vindt hij nog steeds inspirerend en actueel.

De inleiding werd gehouden op de maandelijkse bijeenkomst van het Fries Godgeleerd Gezelschap (FGG)¹ in de Doopsgezinde Kerk in Leeuwarden.

Betrokkenen bij PC GVO en het IKOS hebben het referaat gelezen en vinden het de kennisname waard door docenten PC GVO. Reden om het een plaats te geven op deze website.

Henk Kuindersma

“Personen moeten uitgangspunt zijn in de godsdienstige educatie² en niet een leer of stelsel”³

Over Philip Abraham Kohnstamm (1875 – 1951), zijn werk en zijn inspiratie voor de hedendaagse godsdienstpedagogiek

“Een kenmerkende eigenschap van den Bijbel, die ons moet leiden in ons onderwijs is, dat God zich niet openbaart in een leer of stelsel..... Gods spreekt in de Bijbel tot ons door een reeks van personen; in de volheid des tijds spreekt Hij tot ons door Zijnen Zoon. De Bijbel toont ons als dragers van de openbaring Gods een aantal Godsmannen,⁴ de Vaders, de Profeten, om in 't eind Zijn Zoon te zenden. Dat wil opnieuw zeggen, dat wij ons afwenden van de Aufklärung. Want het beteekent den klemtoon te leggen op het irrationele moment. Geen stelsel, geen leer is toereikend om Gods Wezen weer te geven, geen reeks “waarheden” vermag het uit te drukken.” (Kohnstamm 1923, 121).

“Wie gelooft in een levende God kan niet anders dan in personen de dragers zijner openbaring zien. Van die consequenties is de allereerste, dat het vóór alles te doen moet zijn om kinderen in aanraking te brengen met die personen..... Abstracties begrijpt het kind niet, het leeft in het concrete. Alleen door het concrete, het levende, het aanschouwelijke, door wat het kind zelf doorleven kan, kunnen we het bereiken. Met personen kan het kind meeleven, die kunnen wij begrijpelijk maken, als wij ze echt en levendig teekenen.” Kohnstamm 1923, 122/123).

De titel van mijn referaat is tevens de centrale stelling van het godsdienstpedagogisch denken van Philip Kohnstamm. Een stelling waar ik me bij kan aansluiten en die voor mij ook nog eens hoogst actueel is.

1 . Het Fries Godgeleerd Gezelschap (FGG) is in 1838 opgericht. Het vaste aantal van vijftig leden komt op de eerste vrijdag van de maand samen rond een 'Grote Werkzaamheid' (hoofdreferaat) en een 'Kleine Werkzaamheid' (een column-achtige bijdrage).

Het referaat van dr. Henk Kuindersma, 20 jaar lid van het 'oude, roemruchtige' FGG, is een zogenoemde 'Grote Werkzaamheid'.

2 . Omdat de thematiek, die ik via mijn hoofdreferent Philip Kohnstamm aan de orde wil stellen en thuis, kerk en school omvat kies ik heel bewust voor de overkoepelende term educatie. Onder educatie versta ik het bewust en doelgericht scheppen van voorwaarden voor en het organiseren van vormings- en leerprocessen met het oog op het vermeerderen van kennis, het vergroten van inzicht, het verbeteren van meningen en opinies en het verhogen van bekwaamheden voor de eigen persoonsontwikkeling en/of die van anderen.

3 . Niet dat Kohnstamm geloofsleer en dogmatiek onbelangrijk vindt, maar deze acht hij ongeschikt voor de kinderleeftijd. Zie: Prof. Dr. Ph. Kohnstamm. *Persoonlijkheid in wording. Schets ener christelijke opvoedkunde*, Haarlem 1970 (6e dr.; 1e dr. 1928), 442.

4 . De exclusief mannelijke benadering in deze opsomming is met alle waardering, die men voor Kohnstamms pedagogiek kan hebben, in onze tijd onacceptabel.

De beide citaten vormen de kern van Kohnstamms godsdienstpedagogisch denken, waarin het gaat om het belang van de Bijbel, de christelijke geloofsgeschiedenis als openbaringsgeschiedenis door personen, kritiek op de Aufklärung, waardering voor het irrationele (intuïtieve) en een scherpe visie op kinderen.

In dit referaat neem ik de taak op mij om uiteen te zetten hoe Kohnstamm tot zijn opvattingen komt en waarop hij deze baseert. Tevens neem ik de taak op mij om duidelijke te maken dat Kohnstamms denken nog steeds inspirerend is voor de godsdienstige opvoeding thuis, in de geloofsgemeenschap en het onderwijs.

Aanleiding

Kohnstamms publicaties⁵ en de publicaties⁶ over hem en zijn theorieën en activiteiten staan al sinds mijn studietijd, eind jaren zestig en zeventig, binnen mijn handbereik. Als kwekeling maakte ik kennis met zijn veelomvattende werk.⁷ Als onderwijsgevende en deeltijdstudent en later als opleider en publicist greep ik er geregeld naar. Tot op vandaag vul ik de literatuur van en over Kohnstamm nog steeds aan. De reden daartoe heeft in beginsel met mijn afkomst te maken. Mijn familiegeschiedenis is verbonden met het bijbels theologiseren waartoe Kohnstamm zich aangetrokken voelde en met de activiteiten op het gebied van volksoontwikkeling van de Maatschappij van het 't Nut voor het Algemeen.⁸ Kohnstamm heeft daaraan gedurende drie decennia bestuurlijk, theoretisch en praktisch pedagogisch intensief bijgedragen.

In mijn dissertatie en publicaties heb ik Kohnstamm echter in het geheel niet of weinig aangehaald. De reden daartoe is even duidelijk als triviaal. Wie in Nederland en Vlaanderen met vakgenoten in de gesprek wil gaan, moet zich in deze tijd vooral op Angelsaksische en Duitse literatuur oriënteren. Internationaliseren is het adagium.

In mijn activiteiten – zo'n vijfendertig jaar – op het gebied van het facultatieve Godsdienstig VormingsOnderwijs (GVO) op openbare scholen kwam ik Kohnstamm echter geregeld tegen. Vorig jaar in verdiepende zin toen het bestuur van het Interkerkelijk Overleg in Schoolzaken, het IKOS, ooit door Kohnstamm opgericht, mij verzocht om voor een jubileumbrochure een artikel te schrijven over de IKOS-werkwijze.⁹ Bij het schrijven aan deze bijdrage riepen Kohnstamms persoon en werk hernieuwde belangstelling bij me op. Tot mijn verrassing bemerkte ik dat deze hernieuwde belangstelling voor Kohnstamm ook bij vakgenoten aanwezig was.¹⁰ Zonder echter ook maar iets aanwijsbaars van de praktische doorwerking van deze belangstelling op het spoor te kunnen komen.

5 . Met name: Dr. Ph. Kohnstamm, *Bijbel en Jeugd*, Haarlem 1923; Ph. Kohnstamm, *Hoe mijn Bijbels Personalisme ontstond*, Haarlem 1952 (2e dr.) en zijn hoofdwerk Prof. Dr. Ph. Kohnstamm. *Persoonlijkheid in wording. Schets ener christelijke opvoedkunde*, Haarlem 1970 (6e dr.; 1e dr. 1928).

6 . Bijvoorbeeld de kritische commentaren op Kohnstamms filosofische uitgangspunten van B.J. Douwes, *Pedagogische Beschouwingen. Over nieuwe onderwijs- en opvoedingsideeën*, Zutphen 1937, 67-72; Dr. J.A. van der Ven, *Kritische Godsdienstdidaktiek*, Kampen 1982, 86-90 en uitgesproken positieve waardering in: P.D. Hofland, *Pedagogisch denken. Historische en systematische pedagogiek*, Kampen z.j. 61-68 (Het Bijbels Personalisme van Kohnstamm) en Prof. dr. W. ter Horst, *Algemene orthopedagogiek. Proeve van een theorie-concept*, Kampen 1980, 65 e.v.

7 . L.C.T. Bigot en Gilles van Hees, bewerkt door Dr. F.W. Prins, *Verleden en Heden. Beknopte geschiedenis van opvoeding en onderwijs*. (Pedagogiek; Serie leerboeken ten dienste van kweekscholen), Groningen 1967, 236-238: Prof. Dr. Ph. Kohnstamm (1875-1951).

8 . Zo was mijn oudoom Pieter Kuindersma, notaris in Joure, vele jaren actief voor het plaatselijke Departement voor het Nut van 't Algemeen. Zie P.R. van der Zee, *Het Nut en de Vlecke. Nutsdepartement Joure 1822-1997*, Joure 1996, 10.

9 . Henk Kuindersma, De IKOS-werkwijze in veranderend perspectief. In: Janey Keuning-van Dam, Annemieke van der Veen en Pieter Witteveen (red.), *IKOS 70 jaar jong. Jubileumuitgave*. Leeuwarden 2016. Download via <http://www.ikoslandelijk.nl/index.php/pagina/artikelen/>

10 . Bijvoorbeeld Lia van Aalsum, Philip Kohnstamm (1875-1951) Ontmoeting die het geweten vormt. In Lia van Aalsum, *Kijken naar spiritualiteit – om te leren*, Nijmegen 2014, 27-35. Vooral echter de publicatie van John Exalto, Leendert Groenendijk en Siebren Miedema, Opvoedingswetenschap op filosofische en empirische grondslag Philip Abraham Kohnstamm (1875-1951). In: Vittorio Busato, Minneke van Essen en Willem Koops (red.), *Vier Grondleggers van de Pedagogiek. Ph.A. Kohnstamm, M.J. Langeveld, H.W.F. Stellweg en S. Strasser*. Amsterdam 2015, 29-95 en Marijn Hollestelle, *'Beperkte Spontaniteit'. Leven en Werk van Philip Kohnstamm*, Masterthesis, VU, Amsterdam 2004.

Kohnstamms persoon en werk vanuit zijn biografie¹¹

Om Kohnstamm als persoon en zijn opvattingen te leren kennen, ga ik, in lijn met zijn denken, dat hij personalistisch noemt, uit van zijn biografie.¹² In zijn boek *Hoe mijn Bijbels Personalisme ontstond*¹³, zijn eigen kleine autobiografie, maakt hij vanaf de eerste bladzijden het belang van het persoon zijn duidelijk en hoe deze bepaald wordt door levensmomenten, ontmoetingen, studies en activiteiten. Via hoofdmomenten ga ik deze bij Kohnstamm na om uit te komen bij zijn theorieën.

Afkomst en familie

Philip wordt in 1875 in Bonn geboren. Zijn ouders zijn welgestelde en intellectuele joodse mensen. Vader Max Kohnstamm is van Duitse afkomst. Op achtentwintigjarige leeftijd aanvaardt hij een hoge functie in het Amsterdamse bankwezen. Hij trouwt met Sarah Wertheim: de zus van één van zijn directeuren. In het gezin van Max en Sarah worden drie kinderen geboren: Babette, Dinah en Philip. De familie Kohnstamm en de familie Wertheim vinden hun joodse identiteit en de joodse cultuur van waarde, maar praktiseren de joodse godsdienst niet. Philip groeit voor een belangrijk deel van zijn jeugd op bij zijn oom Bram (Abraham. C) Wertheim in Amsterdam. Zijn vader wordt al vóór Philips geboorte in een psychiatrische kliniek in Bonn behandeld wegens aanhoudende depressiviteit. Later wordt hij in deze kliniek voorgoed opgenomen. Zijn moeder vestigt zich in de directe omgeving van de kliniek om haar man bij te staan. Haar trouw en toewijding treft Philip zeer en zal hem zijn hele leven bij blijven. Bij zijn oom Bram Wertheim, die vele functies heeft in het Amsterdamse sociale, culturele en politieke leven, doet Philip allerlei ervaringen op. Met name met de joodse gemeenschap en de Maatschappij voor het Nut van 't Algemeen waarvan oom Bram hoofdbestuurslid is. Ondanks dat oom Bram niet praktiserend godsdienstig is, is hij wel voorzitter van een joodse synagoge. Bram Wertheim motiveert dat met de woorden: "In de Kerk zijn wij Israëlieten, daarbuiten zijn wij burgers."¹⁴ Deze gedachte zal Kohnstamm zijn verdere leven meenemen in zijn voorzichtigheid om zijn eigen levensovertuiging uit te dragen; laat staan op te leggen. Met de Maatschappij voor het Nut van 't Algemeen zal hij later op velerlei wijzen verbonden zijn.

Op 30 juni 1903 trouwt Philip Kohnstamm met Johanna Hermana (Annie) Kessler (1882-1969), dochter van J.B.A. Kessler, directeur van de Koninklijke Nederlandsche Maatschappij tot Exploitatie van Petroleumbronnen in Nederlandsch-Indië. Na een vakantie ontmoeting in Domburg neemt Annie via een brief het initiatief tot hun relatie. In het gezin van Philip en Annie worden zes kinderen geboren.

Interesses en studies

In zijn jeugd jaren in Amsterdam volgt Philip met genoeg de H.B.S. Daar wordt zijn interesse gewekt voor natuurkunde en literatuur. Het darwinisme is zijn favoriete theorie. Multatuli zijn favoriete schrijver. Diens opvattingen over recht en gerechtigheid zouden Kohnstamm altijd bijblijven. Met het darwinisme en de verlichting komt hij echter in grote problemen. Na zijn H.B.S.- tijd studeert Philip natuurkunde aan de Universiteit van Amsterdam bij de latere Nobelprijswinnaar Johannes D. van der Waals (1812-1896), vader van de dichteres Jacqueline E. van der Waals (1868-1922). In de persoon van Van der Waals komt Kohnstamm in aanraking met een natuurwetenschapper die christen is. Hij krijgt met Van der Waals een persoonlijke band. Maar als aanhanger van het materialisme is voor Kohnstamm een rationele, gelovige natuurwetenschapper ondenkbaar.¹⁵ In 1901 promoveert Kohnstamm aan Universiteit van Amsterdam in de thermodynamica: de wetenschap, die de invloed van warmte op de materie – op moleculen, elektronen en atomen – bestudeert. De experimenten en theorieën van Van der Waals

11 . Voor deze biografie heb ik de gegevens ontleend aan literatuur die ik reeds onder andere voetnoten heb vermeld. Maar ik heb met name gebruik gemaakt de beknopte weergaven van Kohnstamms levensloop door prof. dr. H. Nieuwenhuis. In: Prof. dr. H. Nieuwenhuis, Kohnstamm. *Teksten van de Pedagogische Etherleergang der N.C.R.V.* Periode 13 oktober 1965-5 januari 1966, 32-39.

12 . Zie voor de legitimering van deze benadering:

13 . L.J. Dorsman en P.J. Knechtmans, *De menselijke maat in de wetenschap. De geleerden (auto)biografie als bron voor wetenschaps- en universiteitsgeschiedenis*, Hilversum 2013.

14 . Hollestelle, [Anm. 7], 57.

15 . Ph. Kohnstamm, *Hoe mijn Bijbels Personalisme ontstond*, Haarlem 1952 (2e dr.) Kohnstamma, 17/18.

vormen de basis van deze dissertatie.¹⁶

Kohnstamms worsteling

In zijn studententijd raakt Kohnstamm al spoedig in grote problemen met het darwinisme. Zijn natuurwetenschappelijke kennis in relatie tot zijn interesses voor mens en samenleving is daarvan de hoofdoorzaak. Verwachtingsvol bestudeert Kohnstamm in die tijd de werking van natuurwetten op het gedragen van mensen; onder andere het sociaal darwinisme. Via interpretaties van Darwins theorie wordt daarin geponeerd dat het menselijke gedrag door natuurwetten wordt gedetermineerd en dat er aldus van een vrije wil geen sprake is. Maar na bestudering van een in die tijd toonaangevend werk.¹⁷ over deze thematiek wordt de jonge Kohnstamm diep teleurgesteld. Hij raakt in een wetenschapstheoretische en levensbeschouwelijke crisis. Wat over natuurwetten en menselijk gedrag in het sociaal darwinisme wordt beweerd, vindt hij in hoge mate speculatief en empirisch en logisch volstrekt onvoldoende onderbouwd.

Een persoonlijk advies verbonden met colleges filosofie helpen hem op een denkspoor dat zijn verdere leven zal bepalen. Het persoonlijke advies komt van C.D. Salomonson, een door Kohnstamm zeer gewaardeerde dispuutgenoot: “die zei mij dat 'die Bijbel' toch niet zo vieux jeu (ouderwets H.K.) was, als ik dacht. Vooral de Bergrede, die was heel, heel mooi; die moest ik toch eens lezen. En ik las! Met grote ogen en ingehouden adem. Ja toen werd de wereld nieuw in een wondere glans!”

“De colleges filosofie van professor dr. Cornelis Bellaar Spruyt (1842–1901),” voegt hij daar aan toe, “sterkten mijn intellectuele moed om al dit nieuwe in mij op te nemen en gaven mij de hulpmiddelen van het denken om het reeds verworvene te verbinden en alles opnieuw te ordenen.”¹⁸ Hoe zeer Kohnstamm met zijn leermeester Spruyt was verbonden, blijkt uit het feit dat hij na diens dood, op verzoek van de familie, Spruyts colleges tot een handboek filosofie bewerkte: *Geschiedenis van de wijsbegeerte naar de collegedictaten van professor dr. C. Bellaar Spruyt*.¹⁹ Vanuit theologie en filosofie zal hij zich tegen het determinisme blijven keren. Onder andere in felle discussies met de vermaarde Groninger filosoof en psycholoog Gerard Heymans (1857-1930) die in zijn erfelijkheidstheorieën de werking van natuurwetten meende te kunnen aantonen.²⁰

Carrière

In 1907 wordt hij privaat-docent in de filosofie aan de Gemeentelijke Universiteit in Amsterdam. Daarnaast wordt hij, in 1908, een jaar later, hoogleraar thermodynamica. Maatschappelijke vraagstukken en menselijk welzijn bleven echter zijn belangstelling wekken. Hierdoor kwam hij in 1910 in de politiek terecht. Hij werd bestuurslid van de Vrijzinnig Democratische Bond (VDB) en kandidaat Tweede Kamerlid voor het kiesdistrict Weststellingwerf. In zijn contacten in dit kiesdistrict wordt hij als academicus en 'groot-stedeling' geconfronteerd met mensen van het platteland. Hij wordt getroffen door hun intuïtieve volkswijsheid. Die wijsheid wekt een nieuwe interesse bij Kohnstamm: de interesse voor volksopvoeding en volksontwikkeling.²¹

Het Nut van 't Algemeen en hoogleraar Pedagogiek

In de negentiende eeuw ontwikkelde zich in Europa een 'burgerlijk beschavingsoffensief' waardoor het volk verheven moest worden en de armoede moest worden uitgebannen. De Maatschappij voor het Nut van 't Algemeen speelde hierin in Nederland een centrale rol. Het verenigde intellectuele en vooraanstaande burgers tot allerlei initiatieven, zowel landelijk als plaatselijk. Het Nut van 't Algemeen was reeds in 1784 opgericht. De doopsgezinde predikant Jan Nieuwenhuijzen was daarvan de grondlegger. Vanuit zijn familiegeschiedenis – oom Bram Wertheim was ooit hoofdbestuurslid – en door zijn ervaringen in het kiesdistrict Stellingwerf voelt Kohnstamm zich zeer tot 't Nut' en de gedachte van volksontwikkeling aangetrokken. In 1915 wordt hij dan ook lid

16 . Ph. Kohnstamm, *Experimentele onderzoekingen naar aanleiding van de theorie van Van der Waals. Het P.T.X. vlak: voorstudies en methoden*. (Amsterdam 1901)

17 . Ludwig Büchner, *Kraft und Stoff. Empirisch-naturphilosophische Studien. In allgemein-verständlicher Darstellung*, Frankfurt am Main, 1855

18 . Kohnstamm, [Anm. 12], 19.

19 . Spruyt, C.B. *Geschiedenis der wijsbegeerte. Naar de dictaten van wijlen Prof. C.B. Spruyt, bewerkt door Ph. Kohnstamm, met medewerking van Prof. J.D. van der Waals jr. en Dr. H.G.A. Leignes Bakhoven en met een voorbericht van Prof. I.J. de Bussy*, Haarlem 1905

20 . Hollestelle, [Anm. 7], 129

21 . Kohnstamm, [Anm. 12], 19

van het hoofdbestuur. Toen de Maatschappij voor het Nut van 't Algemeen een professoraat voor de pedagogiek wilde instellen, ontwerpt Kohnstamm een programma. Waarop hij wordt uitgenodigd dit programma zelf uit te voeren. Na een eerste aarzeling aanvaardt hij deze taak. In 1919 wordt hij als bijzonder hoogleraar in de pedagogiek aan de Gemeentelijke Universiteit in Amsterdam en directeur van het praktijkgerichte Nutsseminarium voor Pedagogiek. Hij is dan reeds 44 jaar oud. Hij richt zich op het openbaar onderwijs als gemengde school en als volksonderwijs: onderwijs waar het hele Nederlandse volk welkom is, kinderen gezamenlijk onderwijs ontvangen en leren omgaan met godsdienstige en culturele verscheidenheid. Hij geeft echter bij herhaling aan dat hij geen tegenstander van christelijk onderwijs is.²² Tijdens de oorlogsjaren heeft hij zijn werk voor 't Nut van 't Algemeen moeten onderbreken. Vanwege zijn joodse afkomst moet hij onderduiken. Tot zijn groot verdriet en dat van zijn naasten komen zijn beide zussen, Babette en Dinah, om in het concentratiekamp Auschwitz. Na de Tweede Wereldoorlog neemt hij zijn pedagogische activiteiten weer op. Op godsdienstpedagogisch gebied is hij actiever dan ooit. Aan zijn vele godsdienstpedagogische activiteiten komt door zijn plotselinge dood in 1951 een einde.

Geloof en kerk

Na zijn kennismaking met de Bijbel en het christelijk geloof in de eerste decennia van de vorige eeuw wordt Kohnstamm een trouw bezoeker van de Doopsgezinde Singelkerk in Amsterdam. Abraham (Bram) Kornelis Kuiper (1848 – 1920), voormalig predikant in Rottevalle en Warga, is daar voorganger. Kuiper wordt spoedig Kohnstamms gesprekspartner en vriend. Het zou echter geruime tijd duren voor Kohnstamm zich met een kerkgenootschap verbond. Dat wordt in 1917 de Nederlands Hervormde Kerk. De Ethische Theologie, vertegenwoordigd door de Leidse godsdienstfilosoof Pierre Daniël Chantapie de Saussaye (1848-1920) jr.²³, huisvriend van professor Van der Waals, en de verbanden om de Ethische Theologie heen, deden Kohnstamm tot de Hervormde Kerk besluiten. Ook sprak de volkskerkgedachte hem aan. De Ethische Theologie heeft als kern, dat God zich niet alleen openbaart in de geschiedenis van Israël en Jezus. Maar zich ook openbaart buiten Israël: in de algemene geschiedenis en in het hart van mensen.²⁴ Zijn waardering voor de volkskerk is geheel in lijn met zijn interesse voor volksontwikkeling en volksonderwijs. Waarbij volk niet nationalistisch moet worden gedacht. Na de Eerste Wereldoorlog vertegenwoordigt Kohnstamm de VDB en de Hervormde Kerk verschillende malen op Europese vredesconferenties.

Irrationaliteit

De mensen op het platteland in zijn kiesdistrict Weststellingwerf met hun authentieke volkswijsheid, zo bleek in het voorgaande, riepen bij Kohnstamm 'de volksgedachte' wakker Maar dat niet alleen. In het spoor van menswetenschappers als Sigmund Freud (1856-1939) en theologen als Chantapie de Saussaye jr. wordt hij bevestigd in de mening dat er naast de weg van de rationaliteit ook andere wegen zijn om tot waarheid te geraken. Intuïtieve, irrationele kennis leidt voor hem evenzeer naar waarheid. Tot een waarheid die, in tweede instantie, de mogelijkheid in zich heeft om rationeel te bereflecteren.

Kohnstamm zegt daar zelf over:

“Ik ben mij levendig bewust voor de vormgeving van mijn gedachten, voor de vrijmoedigheid ze in 't publiek uit te spreken en te verdedigen, nergens – zelfs niet in de collegekamers van Van der Waals en Spruyt – zó veel te hebben geleerd als in die debat-avonden in Friese- en Drentse boerenherbergen.”²⁵

22 . Onder andere in zijn boekje over Mr. J.J.L. van der Brugghen, de minister die de grondslag legde voor de onderwijspacifcatie van 1917. Prof. Dr. Ph. Kohnstamm, *Mr. J.J.L. van der Brugghen*. Serie Getuigen van Christus, Amsterdams 1947.

23 . Ook Pierre Daniël Chantapie de Saussayes vader, Daniël Chantapie de la Saussaye (1818-1874) was theoloog en de eigenlijke grondlegger van de ethische theologie.

24 . Zie de biografie van Pierre Daniël Chantapie de Saussaye: Prof. dr. J. van den Berg, *Biografisch Lexicon van de geschiedenis van het Protestantisme*, deel 4, 89.

25 . Kohnstamm, [Anm. 12], 28

Bijbels Personalisme

Via Bijbelstudie en ethisch theologische studies, begeleid door filosofische studies, en vele gesprekken komt Kohnstamm vervolgens tot het ontwerp van zijn Bijbels Personalisme. Dit Bijbels Personalisme zal de theologisch-filosofische grondslag worden van zijn bekendste pedagogische werk *Persoonlijkheid in Wording*.²⁶ Als ook voor zijn praktische voorstellen voor godsdienstige opvoeding en -vorming van kinderen en jongeren. Inzichten uit andere disciplines, met name uit de ontwikkelings-, de leer- en denkpsychologie heeft Kohnstamm in zijn godsdienstpedagogische theorieën geïntegreerd.

In zijn Bijbels Personalisme beschouwt Kohnstamm God als levende Persoon tot Wie mensen in een ik-Gij relatie staan. God als levende Persoon openbaart zich in personen; finaal en volledig in de persoon van Jezus Christus. De menselijke persoonlijkheid komt in de ontmoeting tot Jezus tot zijn wezenlijke zijn en bestemming. Dit Bijbels personalisme vormt ook de grondslag van Kohnstamms pedagogiek. In zijn Bijbels Personalisme is een persoon nimmer een geïsoleerd individu, maar altijd een individu in gemeenschap, in een ik-gij relatie (zonder hoofdletter). Die relatie is voor Kohnstamm afspiegeling van de ik-Gij relatie van de mens tot zijn Schepper. Die relatie Schepper en Schepping doortrekt Kohnstamms gehele denken: de werkelijkheid is schepping van de Schepper God; inclusief de mens, die naar Gods evenbeeld geschapen is. Alleen vanuit die gedachte, de schepping als Gods Schepping, kan deze wetenschappelijk begrepen worden.

Martin Buber (1878 – 1965)

In verschillende publicaties²⁷ wordt het denken over de ik-Gij en de ik-gij relatie verbonden met de filosofie en de filosofie van de opvoeding van Martin Buber.²⁸ Buber is evenals Kohnstamm van gedachte dat de ontmoeting essentieel is voor de persoonsontwikkeling van de mens. De mystieke gemeenschap vormt het uitgangspunt van Bubers denken. God is voor Buber niet alleen de Transcendente die de aardse werkelijkheid te boven gaat. God is evenzeer de Immanente die in de aardse werkelijkheid zijn thuis heeft. De ontmoeting en gemeenschap van God en mens worden door Buber en Kohnstamm beiden met de ik-Gij relatie benoemd. Voor beiden is de ontmoeting van mensen en hun relatie als ik-gij relatie, daarvan afgeleid. De relaties ik-Gij en ik-gij zijn zowel voor Buber en Kohnstamm essentieel om tot persoonsontwikkeling te komen. De Ander en de andere vervullen het blikveld op de mens zelf en op de hele werkelijkheid. Voor de opvoeding en het opvoedingsdoel is de Ik-Gij relatie voor Kohnstamm en Buber bepalend. Het gaat in de opvoeding van de mens ten diepste om de 'Imitatio Dei', om de navolging van God. Er mag dan over essentiële overeenkomsten in denken tussen Kohnstamm en zijn tijdgenoot Buber gesproken worden. In Kohnstamms werk is echter geen enkele verwijzing naar één of meer publicaties van Buber te vinden.

Godsdienstpedagogiek in praktijk gebracht

Bijzonder is dat Kohnstamm zijn theologisch-filosofisch geïnspireerde pedagogiek naar de praktijk heeft vertaald en deze daar geconcretiseerd heeft: naar het onderwijs in het algemeen; in het bijzonder naar de godsdienstige opvoeding en vorming thuis, in school en kerk. Opmerkelijk is dat Kohnstamm in zijn eigen gezin, zo valt uit zijn boek *Bijbel en Jeugd* te lezen, zelf zijn opvattingen met grote toewijding heeft gepraktiseerd. Hij schrijft daarover heel openlijk. En dat is, naar mijn kennis van de pedagogiek, voor een wijsgerig pedagoog uitzonderlijk.²⁹

Opvoeden is voor Kohnstamm de primaire taak van de ouders. Zij hebben in hun natuurlijke en emotionele verbondenheid met hun kinderen de taak om hun persoonsvorming te begeleiden en hen in te leiden in de volheid van het leven. Christelijke ouders hebben daarin geïntegreerd de

26 . Prof. dr. Ph. Kohnstamm, *Persoonlijkheid in wording. Schets ener christelijke opvoedkunde*, Haarlem 1928

27 . Bijvoorbeeld in: P.D. Hofland, *Pedagogisch denken. Historische en systematische pedagogiek*, Kampen z.j.; Prof. dr. W. ter Horst, *Algemene orthopedagogiek. Proeve van een theorie-concept*, Kampen 1980 (zie noot 3) en Prof. dr. S. Miedema, Normatieve pedagogiek. De actualiteit van Philip Abraham Kohnstamm (1875-1951) In: Drs. A. de Muynck en drs. B. Kalkman (red.), *Perspectief in leren. Verkenningen naar onderwijs en leren vanuit de christelijke traditie*, Gouda 2005.

28 . M. Buber, *Dialogisches Leben, gesammelte philosophische und pädagogische Schriften*, Zürich 1947; M. Buber, *Ik en Gij*, Utrecht, 1959; M. Buber, *Voordrachten over opvoeding*, 1970.

29 . Een uitzondering daarop is zijn belangrijkste leerling, de doopsgezinde Martinus J. Langeveld. Zie: Henk Kuindersma, Martinus J. Langeveld, *Theologische gesprekken met kinderen*, 2012. Te downloaden via www.verwonderenenontdekken.nl

taak om hun kinderen in te leiden in de ik-Gij relatie met God. Bijbelverhalen voorlezen en vertellen is daartoe de eerste weg. Rituelen, bidden en het vieren van de christelijke feestdagen is daarmee direct verbonden. In aansluiting aan zijn Bijbels Personalisme kiest Kohnstamm ervoor om verhalen van Bijbelse personen als vertel- en leesstof te kiezen. In zijn *Bijbel en Jeugd* uit 1922 geeft hij christelijke opvoeders tal van adviezen welke (hoofd)personen met hun karakters uit de Bijbel het beste gekozen kunnen worden om de kinderen Gods openbaring te leren kennen: Adam en Eva; Noach, de Aartsvaders, etc. Waarbij hij 'toewerkt' naar zijn allesbepalende hoofdpersoon: Jezus als de uiteindelijke openbaring van God. Hij doet dat door de Bijbel, al bestaat deze uit verschillende boeken, als één geheel te beschouwen; als de geloofsgeschiedenis van God en mensen. In de Bijbel komen voor de christelijke opvoeders tal van moeilijke passages voor: geweldverhalen, wonderverhalen en onbegrijpelijk handelen van God. Kohnstamm betuigt de christelijke opvoeder echter dat de openbaring door mensen is geschreven en door mensen met menselijke tekorten in een bepaalde context menselijk is verstaan. Maar dat dit verstaan hoe langer hoe beter werd in wat hij de voortschrijdende openbaring van God noemt. Om bij de schrijvers van het Nieuwe Testament, de schrijvers over de persoon van Jezus als Gods Openbaring, het hoogste verstaan te bereiken. Verder wijst hij erop dat de taal van de Bijbel moet worden verstaan als Oosterse zegswijze, die door symbolische beeldtaal afwijkt van ons dagelijks spreken. Naar zijn mening kan deze spreekwijze oudere kinderen, ook als antwoord op hun vragen, heel goed worden uitgelegd.

Doel van het vertellen en voorlezen van Bijbelverhalen is dat kinderen zich inleven in de hoofdpersonen, tot ik-Gij en ik-gij relaties komen, zich voorbeeldgedragingen in geloven en leefwijze eigen maken als deel van hun persoonsontwikkeling. Dat dat ook heel verkeerd kan gaan geeft Kohnstamms ook aan. Eén van zijn kinderen wilde versneld het verhaal van Jacob en Laban horen, omdat vooral van slimmerik Laban veel te leren was. Hij zegt in een onbewaakt ogenblik tegen zijn zusje: "Die Laban is toch zoo'n verschrikkelijk leuke, gemeene kerel, daar moet ik gauw meer van hooren".³⁰

Naast het gezin heeft de kerk als tweede de taak om kinderen met Bijbelverhalen over personen te behandelen in een kinderuur of jongerencatechese. Hoewel Kohnstamm voor dezelfde aanpak als in het gezin kiest, hecht hij veel waarde aan het beleven en leren van verstaan van Bijbelverhalen in gemeenschap met anderen en aan de kerk als geloofsbegeleidende gemeenschap.

Als derde noemt Kohnstamms de school; in zijn visie, zoals we zagen, is dat de openbare volksschool. In Kohnstamms tijd maakten nog veel gedoopte kinderen deel uit van de openbare school. De ouders mochten verwachten dat aan hun geloofsboek, De Bijbel, ruime aandacht wordt gegeven. Maar ieder kind van welke achtergrond of herkomst dan ook zou met de Bijbelverhalen bekend gemaakt moeten worden vanwege de hoge culturele- en vormende waarde. De eigen onderwijzer zou de kinderen Bijbelles moeten geven. De Kweekscholen zouden hen daartoe moeten opleiden in samenwerking met de (protestantse) kerken. Meteen na de Tweede Wereldoorlog neemt Kohnstamm het initiatief door via de Raad voor Kerk en School van de Hervormde Kerk het IKOS, op te richten. Deze interkerkelijke organisatie krijgt als taak om via cursussen en plaatselijke afdelingen het Bijbelonderwijs op de openbare school beter ingang te doen vinden en te verbeteren. Dit is tot in de jaren vijftig met Kohnstamm als gewaardeerd eerste voorzitter in zekere mate ook gelukt. Maar wordt eind jaren vijftig eigenlijk geheel een kerkelijke aangelegenheid.³¹

De vertelbijbels van Hannie (Johanna E.) Kuiper

Als geen ander beseft de praktisch georiënteerde pedagoog Kohnstamm dat christelijke opvoeders bronnenmateriaal nodig hebben om hun taken te verrichten. In zijn *Bijbel en Jeugd* klaagt hij erover dat dat materiaal overeenkomstige zijn Bijbels Personalisme er niet is.³² Maar dan doet zich midden jaren twintig de mogelijkheid voor om in Bijbelse vertelstof naar de wens van Kohnstamm

30 . Dr. Ph. Kohnstamm, *Bijbel en Jeugd*, Haarlem 1923, 95.

31 . Gegevens over Kohnstamm en het IKOS zijn ontleend aan drs. O.V. Henkel, *Verantwoording. Een kwart eeuw IKOS-NPB*, Groningen 1970.

32 . Kohnstamm, Kohnstamm, [Anm. 25], 238

te voorzien. De intelligente, avontuurlijke dochter³³ van zijn vriend Bram Kuiper, Hannie Kuiper, had reeds haar schrijverstalent getoond en was bereid 'oom Philips' idee voor een boek over Bijbelse personen uit te voeren. Kohnstamm zou haar daarbij ondersteunen. En zo verschijnt in 1926 *Van Gods geslacht. Karakters uit den Bijbel*³⁴ met medewerking en een Voorbericht van prof.dr. Ph. Kohnstamm. Het bevat biografieën van tien Oudtestamentische hoofdpersonen die als 'echte mensen' worden getekend in hun relatie tot God: Jacob, Mozes, Gideon en anderen. Het boek is op volwassenen afgestemd en wil ook opvoeders tot inspiratie dienen.

Vele jaren later komt Hannie Kuiper in lijn met Kohnstamms denken tot een nieuw project dat *Bijbel voor de jeugd*³⁵ zou gaan heten. Op verzoek van Han Brinkman van uitgeverij Ploegsma schrijft ze een kinderbijbel waarin ze over personen uit heel de Bijbel met hun karakters en in hun context zeer beeldend vertelt. Geheel naar de wens van Brinkman én Kohnstamm is het een alternatief voor de kinderbijbel van W.G. Van den Hulst, die met waardering voor zijn aansprekende vertelwijze, een voor beiden, Brinkman en Kohnstamm, theologisch onaanvaardbaar godsbegrip hanteert van een straffende en belonende God.

Frappant is dat Hannie Kuiper zich reeds in 1919 tijdens haar studententijd zeer verdiept in het chassidische denken van Martin Buber en daarover publiceerde.³⁶ Ze kwam er echter pas in 1955 aan toe om zijn standaardwerk *Ich und Du* te lezen. Ze vond het een inspirerend boek met daarin helaas wel erg veel herhalingen.³⁷

Kohnstamms theorie nog actueel?

De vraag doet zich voor of Kohnstamms godsdienstpedagogiek nog inspirerend is voor deze tijd. In een bijdrage aan een recente conferentie in Neurenberg heb ik deze vraag bevestigend beantwoord. Dat heb ik gedaan door mijn interreligieuze bijdrage over Jona in de Bijbel en Joenes in de Koran via de theorie van het personalisme te verantwoorden.³⁸ In die verantwoording heb ik verwezen naar het in vakkringen nog voortdurend geciteerde standaardwerk van Gijs Dingemans *In de leerschool van het geloof*,³⁹ waarin hij geheel overeenkomend met Kohnstamm stelt: "Centraal in de leerstof staat niet de leer, of de voorschriften, maar de verhalen over Jezus en over de mensen met God. Dat betekent dat in het geloofsonderricht altijd gebruik gemaakt is van Bijbelse verhalen en van verhalen over gelovigen."⁴⁰

Tevens verwees ik naar de in Duitsland bekende theorieën van de Vlaamse godsdienstpedagoog Bert Roebben, die aan de Universiteit van Dortmund werkzaam is. Hij is van opvatting dat de jonge mensen in de wisselwerking van de eigen biografie met de biografieën van anderen hun identiteit ontwikkelen. Via biografieën uit authentieke Heilige Boeken geeft het godsdienstonderwijs daaraan een geheel eigen bijdrage. Speciaal via de biografie van Jezus van Nazareth, "die een genadevolle vriend is, een reisgezel of een gast aan tafel."⁴¹ Buber is één van Roebbens belangrijkste referenten.⁴²

Heel verdiepend in de lijn van Kohnstamm, Dingemans en Roebben is de theorie van de Duitse godsdienstpedagoog Hans Mendl. Evenals bij Kohnstamm, Dingemans en Roebben is het leren aan personen ook voor hem van grote betekenis. Zijn publicaties bieden een voortgaande

33 . Zie: Johannes Jacobus Ferdinand van Melle, *Johanna E. Kuiper. Gewaagd leven 1896 – 1956*, Amsterdam (VU), 2015 (diss.).

34 . J.E. Kuiper, *Van Gods geslacht. Karakters uit den Bijbel* met medewerking en een Voorbericht van prof.dr. Ph. Kohnstamm, Amsterdam 1926

35 . J.E. Kuiper, *Bijbel voor de jeugd*, Amsterdam 1948.

36 . Hannie Kuiper deed dat in het blad *Eltheto* van de Nederlandse Christelijke Studenten Vereniging (NCSV). Zie. Van Melle, [Anm. 25], 76

37 . Van Melle, [Anm. 25], 346

38 . Henk Kuindersma, *Auf dem Weg zum Theologisieren mit Geschichten im interreligiösen Religionsunterricht*. Opgenomen in: Gerard Büttner, Hans Mendl, Oliver Reis, Hanna Roose (Hg.) *Religiöse Pluraliteit*, Jahrbuch für konstruktivistische Religionsdidaktik 8, Baberhausen 2017, 209.

39 . Dr. G.D.J. Dingemans, *In de leerschool van het geloof. Mathetiek en vakdidaktiek voor catechese en kerkelijk vormingsonderwijs*, Kampen 1986.

40 . Dingemans, [Anm. 25], 153.

41 . Bert Roebben, *Inclusieve godsdienstpedagogiek. Grondlijnen voor levensbeschouwelijke vorming*, Leuven/Den Haag, 2015, 108

42 . Roebben, [Anm. 25], 79 e.v.

theologische en pedagogische verdieping. En hij slaagt er daarbij in om zijn theorie in aansprekende praktijkvoorbeelden te vertalen: over Bijbelse personen en heiligen; in het bijzonder over Jezus. Ook Mendl laat zich door Bubers *Ich und Du* inspireren. "... das Subject braucht die Spiegelung am anderen, denn am Du wird der Mensch zum Ich".⁴³

Praktijk, uitdaging, studie en discussie

Praktisch is het werken met personen in de godsdienstige educatie nog zeer actueel. Zo is voor thuis de kinderbijbel *Alle mensen. Bijbelverhalen van Adam tot Paulus* verschenen van de hand van theoloog Adré F. Troost.⁴⁴ Ook de NBG, *Samenleesbijbel*⁴⁵, die primair bedoeld is voor thuis, geeft veel aandacht aan Bijbelse personen.

Hetzelfde geldt voor bronnenmaterialen voor de kerk. De redactie van de uitgave *Kind en Zondag* lijkt nieuwe aandacht voor de personalistische aanpak te hebben. Zo stonden in het Veertigdagenproject 2017 voor de kerk personen als Johannes de Doper, 'het jongetje' van de vijf broden en twee vissen en Maria Magdalena bij het open graf centraal; verbonden met de belevingen en mogelijke keuzes van de kinderen zelf.

Voor het onderwijs geldt hetzelfde. Naast Bijbelse personen worden 'heiligen' en personen uit de geloofsgeschiedenis in bronnenmaterialen aan de orde gesteld: *Kind op Maandag, Trefwoord, Tussen Hemel en Aarde, IKOS-onderwijsblad* met website. Teveel om op te noemen.

Vraag is echter of in deze onderwijsmaterialen, zoals in het Personalisme, bewust de relatie wordt gelegd tussen de biografieën van 'de vertelpersonen' en de eigen biografie van de kinderen. Studie hiernaar vormt een belangrijke uitdaging.

Relatie tussen biografieën wordt bewust niet nagestreefd in het nieuwe, op Angelsaksische theorieën geënte Worldview – onderwijs; in Nederland vertaald naar levensbeschouwelijk onderwijs. De methode *Kleur* biedt op dit concept bronnenmateriaal. Sociaal-emotionele thema's zijn daarbij uitgangspunt⁴⁶. Deze thema's worden breed uitgewerkt via aandacht voor godsdiensten, levensbeschouwingen, sociaal-emotionele vaardigheden en (het wettelijke verplichte) burgerschapsonderwijs. Losse Bijbelverhalen en andere godsdienstige verhalen worden als algemene, levensbeschouwelijke waardenverhalen (Worldview) in de thema's geïntegreerd. Toonaangevende Nederlandse godsdienstpedagogen adviseren hierbij.

In mijn bijdrage aan de conferentie in Neurenberg heb ik een eenzijdige keuze voor deze aanpak gekritiseerd en gepleit voor een samengaan van personalistische aanpak van het godsdienstsonderwijs en Worldview-onderwijs. Voor de komende tijd verwacht ik een strijd over concepten, theoretisch en praktisch. Daarin zal ik als geïnteresseerd betrokkene niet alleen de theorieën van Kohnstamm, Dingemans, Roebben en Mendl inbrengen, maar ook casuïstiek, praktijken die de waarde van deze theorieën tot uitdrukking brengen. Theologen zijn bij deze strijd over concepten uitgedaagd om hun expertise met het oog op de leerstofkeuze c.q. de keuze van Bijbelverhalen en de omgang ermee in te brengen.

Dr. Henk Kuindersma werkte als godsdienstpedagoog aan verschillende onderwijsinstellingen. Het laatst aan de Protestantse Theologische Universiteit (PThU). Na zijn pensionering werkt hij freelance mee aan projecten godsdienstig vormingsonderwijs in Nederland en Vlaanderen. Hij richt zich met name op kindertheologie en maakt deel uit van het Duitse- en Engelstalig Netwerk Kindertheologie en het Duitse Netwerk Constructivisme in het godsdienstsonderwijs.

Mailadres: henkuindersma@gmail.com

43 . Hans Mendl, Modelle – Vorbilder – Leitfiguren. Lernen aus aussergewöhnliche Biografieën, Stuttgart 2015, 30. Citaat: Martin Buber, *Ich und Du*, in: Martin Buber, *Die Schriften über das Dialogische Prinzip*, Heidelberg 1954, 32.

44 . Adré F. Troost, *Alle mensen. Bijbelverhalen van Adam tot Paulus*, Zoetermeer 2011.

45 . Tineke Bolhuis-Drieënhuizen, Maartien Hutter, Roelien Smit, Marja Verburg (Red.) *Samenleesbijbel*, Heerenveen 2015.

46 Zie: www.kleuropschool.nl

